

Reformationen og gudstjenesten

Af professor, dr. theol. Bent Flemming Nielsen

Da den unge augustiner munk Martin Luther den 2. maj 1507 for første gang efter sin ordination skulle celebrere messen, var han skrækslagen. Han havde forberedt sig

ved at læse en vidt udbredt bog af Gabriel Biel (ca. 1420-1495). Bogen med det latinske navn *Expositio canonis missae* (udlægningen af den kanoniske messe) er Biels fortolkning af den såkaldte Messekanon, og den var et populært værk blandt præster og munke i datiden. Messens Kanon er den vigtigste del af den middelalderlige latinske messe. Den består af et antal bønner, 11, senere 12 bønner hidrørende fra 5.-7. århundrede. Det drejer sig om de bønner, som præsten beder i forbindelse med indvielsen af brød og vin.

I sin fortolkning af Kanon følger Gabriel Biel en senmiddelalderlig tolkningstradition, som lægger vægt på, at det ikke mere blot er brød og vin, der frembæres ved messen som offergave. Sådant har bønnerne formentlig været forstået tidligere. Men indførelsen af den såkaldte forvandlingslære, transsubstantiationslæren, i 1215 førte i løbet af sen-

middelalderen frem til den opfattelse, at det var det forvandlede brød og vin, altså Kristi legeme og blod, ja i virkeligheden Kristus selv, som blev ofret ved enhver messe. Det var just denne opfattelse, som bl.a. Gabriel Biel var fortalende for, der i den unge Luthers optik virkede direkte angstprovokerende: Hvem var han, at han kunne frembære den Korsfæstede som en offergave til Gud Fader? Historien beretter, at hvis ikke den assisterende prior havde hindret det, så var Luther flygtet i skræk fra tjenesten ved alteret.

Luthers messefortolkning

Der skulle gå adskillige år, før Luther vovede at stille spørgsmål ved selve liturgien. Og der gik endnu flere år, før han gennem en noget forvirrende proces vovede selv at foreslå ændringer i den overleverede liturgi.

Luthers eksplicitte kritik af den overleverede liturgi kommer første gang tydeligt til udtryk i det latinske skrift *De captivitate babilonica*, Om kirkens babiloniske fangenskab, fra oktober 1520. Her går Luther ind i et åbent angreb på den hidtidige gudstjenestelige praksis. Opgøret koncentrerer sig om det, han kalder de tre *fangenskaber*. Ligesom Israels folk var tilfangetaget i Babylon, sådan er kir-

kens liturgi – og dermed sakramenterne – taget til fange af romerkirken. Nadveren benævner han *Brødets sakramente*. Den første tilfangetagelse angår „det tyranni, Rom har pålagt os“ derved, at nadveren kun uddeles i skikkelse af brødet. Kalken med vin havde gennem flere århundreder været forbeholdt præsteskrabet. Det andet fangenskab angår læren om transsubstantiation. Begrebet transsubstantiation blev anvendt første gang i et officielt kirkeligt dokument i 1215. Dette kunstord betegner den mystiske forvandling i messen af substanserne brød og vin, så de bliver til Kristi legeme og blod. Det er denne metafysik, Luthers kritik vender sig imod, da den efter hans mening bygger på hedensk filosofi. Dog betragter han punktet som værende af mindre betydning. Det mest problematiske fangenskab er den offerttankegang, som messens Kanon er gennemsyret af. I kraft af offersproget kan messen opfattes som en menneskelig gerning, der tjener til at stemme Gud nådig. Men intet kan være mere forkert, hævder Luther. Messen forstås kun rigtigt, hvis den ses som *en gerning, Gud selv gør – for os*. Men hvordan handler Gud med os? Det gør han ifølge Luther derved, at han rækker os sit ord og løfte, *promissio*, igennem Kristi indstiftelsesord, som præsten gentager ved messen. Det er disse virksomme ord, knyttet til de legemlige tegn, brød og vin, som er messens egentlige sag. Herigennem skaber Gud den saliggørende tro hos dem, som hører løftet.

Skønt Luther her udvikler en fuldstændig anden og modsat opfattelse af, hvilken gavn messen gør, så kaster han sig dog ikke straks ud i et forsøg på at forandre messens ordlyd. I den slags sager

går Luther bemærkelsesværdigt forsigtigt frem, som den videre historie viser. I *De captivitate babilonica* forsøger han at vende tilbage til en messeforklaring, som hører tidligere tider til, idet han nu afviser senmiddelalderens tolkning, som han selv havde været under indflydelse af tidligere. Han skriver:

„[Præsterne] må ikke lade den store og lille messebogs ord og kollekter, som er alt for præget af begrebet „offer“, gå på selve sakramentet, men kun på det brød og den vin, som skal indvies, eller på deres egne bønner. Først bliver brød og vin jo båret frem for at blive velsignet, for at blive helliget gennem ord og bøn; men når de så *er* blevet velsignet og indviet, bæres det ikke længer frem som offer, men modtages som en gave fra Gud.“

Det er med andre ord ikke Kristi legeme og blod, som ofres, men kun brød og vin, hævder Luther nu. For mig at se betyder det, at Luther med denne fortolkning ønsker at vende tilbage til tidligere tiders messefortolkninger fra før transsubstantiationslærens fremkomst – bagom Gabriel Biel og andre senmiddelalderlige messeforklaringer.

Wittenbergensiske gudstjenesteordninger

April 1521 – ca. et halvt år efter skriftet om det babiloniske fangenskab – måtte Luther stille på rigsdagen i Worms, hvor han blev bandlyst og erklæret fredløs. Han skjulte sig derefter på borgen Wartburg under Kurfyrst Frederik den Vises beskyttelse. Herfra skrev han 1. august 1521 til Melancthon, at han agtede at ændre på messen, når han engang vendte tilbage til Wittenberg. Den skulle bringes i overensstemmelse med Kristi indstif-

telse. For at overbevise dem, der måtte være i tvivl om nødvendigheden af en ny gudstjenesteform udarbejdede Luther i løbet af efteråret 1521 et skrift på latin vendt mod de såkaldte privatmesser, dvs. messer afholdt af præsten alene uden menighed. I dette skrift lægges der ikke fingre imellem, kritikken af messen forstået som offerhandling kommer til orde for fuld udblæsning: „Hvor har Kristus sagt, at man skulle ofre indviet brød og vin til Gud? Kan I ikke høre? Kristus har én gang ofret sig selv, herefter skal han ikke ofres af nogen som helst andre.“ Kort sagt: Den senmiddelalderlige messeforståelse afvises som antikristelig. Men hvordan skulle en ny messeform introduceres? Det spørgsmål stod endnu åbent.

Under Luthers fravær tog begivenhederne imidlertid fart i Wittenberg. Få måneder senere i julen 1521 fejrede Andreas Karlstadt en messe i Wittenbergs stiftskirke, hvilket skulle få indgribende virkning for det videre forløb. Karlstadt var ærkediakon, hvilket vil sige, at han medvirkede ved den liturgiske afvikling af messerne, og desuden professor ved det nyoprettede teologiske fakultet, kollega til Martin Luther. Karlstadts julemesse vakte stor opsigt, og han forklarede selv messen i prædikenen:

1. Prædikenen skulle være gudstjenestens centrum.
2. Karlstadt optrådte i almindeligt tøj.
3. Messens faste led (*Ordinaria*) blev gennemført på latin.
4. Karlstadt udelod Messekanon
5. samt *elevationen* (opløftelsen) af det konsekreerede brød, hvilket i datiden for lægfolket var messens centrum ifølge med senmiddelalderlig skik.

6. *Indstiftelsesordene blev reciteret på tysk*, dog ikke de bibelske ord fra Paulus eller synopsen, men en oversættelse af ordene fra Messekanons latinske bøn, *Qui pridie*.

7. Alle fik lov til at modtage sakramentet, selv om de ikke havde *skriftet* i forvejen. Dette var et eklatant brud med de kirkelige bestemmelser fra 1215, som befaler alle at skrifte før den årlige kommunion.

8. Karlstadt lod folk selv *røre ved og tage* både brød og kalk i hånden.

Ifølge samtidens beskrivelser var gudstjenesten genstand for en nærmest ufatteligt stor opmærksomhed. Kilderne hævder, at der deltog 2000 mennesker i messen den dag, hvilket nogenlunde svarer til byen Wittenbergs samlede indbyggertal. Folk tog selv oblater i hænderne, og de drak også vin. Senere blev det fortalt, at nogle var mødt frem og havde deltaget berusede af brændevin. Beretningerne fortæller, at Karlstadt under denne eksorbitante nadverfejring i Wittenberg tabte nogle oblater på gulvet under uddelingen. I den sammenhæng skulle han ifølge kritikerne have sagt: „Det er ikke noget i sig selv, sådan som paven påstår“ – altså en benægtelse af de sakramentale elementers hellighed. Andre hævder, at Karlstadt blot sagde: „Lad dem ligge, hvor de ligger, det er ligegyldigt, blot ikke man træder på dem med fødderne“. En oblat blev ved et uheld tabt på en kommunikants frakke. Han turde ikke selv røre den, men blev befriet af en tilstedeværende gejstlig, som tog oblatten.

Begivenheden ved julemessen var med til at bringe Wittenberg i vanry, man frygtede social uro, og Kurfyrsten så sig

foranlediget til at gribe ind. Byens råd vedtog da en ny liturgi i januar 1522. Undervejs blev flere lærde konsulteret, bl.a. Melancthon, og en vigtig bestemmelse i byvedtægten lød, at messen „ikke skal holdes anderledes end sådan, som Kristus har indstiftet den ved aftensmåltidet.“ Situationen vedrørende liturgien blev dog ikke bragt til ro hermed.

Luther vendte tilbage til Wittenberg i marts 1522 og udgav kort efter, april 1522, skriftet *Om at modtage sakramentet under begge skikkelser*. Her tilbagekaldte Luther en række af de ændringer, som var gennemført af Karlstadt og byens råd. Luther hævder nu, at messen fortsat skal fejres på latin, præsterne skal bruge liturgiske klæder, lægfolket skal kun modtage sakramentet under én skikkelse, brødet, og må ikke berøre det med hænderne. Sidstnævnte punkt synes at have spillet en for en senere tids blik overraskende stor rolle. Elevationen bibeholdes, messens forløb fastholdes, kun de bønner i Kanon, som henviser til messens offer, skal udelades. Altså en *undoing* af Karlstadts og rådets reformer, tilmed imod de principielle synspunkter, som Luther selv tidligere havde kæmpet for.

Havde Luther ændret holdning? På ingen måde. Men han insisterer på, at troens praksis ikke må tvinges igennem, for det vil kun være til skade for samvittighederne. Det er „kødeligt“ at bruge tvang, uanset om det er Paven eller Karlstadt, som kræver det. Der må gås langsomt frem af hensyn til „de svage“, de som endnu lægger vægt på det udvortes – selv om det ikke er det afgørende:

„Det første trin er at lade den gamle praksis fortsætte. Lad messen blive fejret med indviede messeklæder, med hymner og de sædvanlige ceremonier, på latin. I skal anerkende det faktum, at dette blot er ydre ting, som ikke bringer samvittighederne i fare. Men udover dette, så befri samvittighederne gennem prædiken, således at den almindelige mand kan lære, at disse ting gøres – ikke fordi de *skal* gøres på den måde, eller fordi det ville være et kætteri at gøre dem anderledes, sådan som Pavens meningsløse love påstår. Man skal strengt og hårdt træde op imod de tyranner, som vil indfange og gennemtvinge ved hjælp af love, for at Kristi frihed fortsat kan forblive intakt.“

I 1523 og 1526 fremsætter Luther tøvende og efter et vist pres fra omgivelserne sine egne liturgiske reformer – med udeladelse af Kanon.